

Előzetes az *Új magyar nyelvjárási atlasz* szociolingvisztikai tanulságaiból*

1. Az MTA–ELTE Geolingvisztikai Kutatócsoportja az Akadémia támogatásának köszönhetően működik az ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszékéhez kapcsolódva. Jelenleg egy új, *A magyar nyelvjárási atlasza* (szakmai köznyelven szólva: a nagyatlasz) részleges követésével készülő új, általános magyar nyelvjárási atlasz elkészítése van napirenden. A hivatalos nevén *Új magyar nyelvjárási atlasz* (ÚMNYA) gyűjtőmunkálatai már javában folynak, ezért mód van arra, hogy a digitalizált felvételek alapján bizonyos előzetes vizsgálatokat elvégezzünk. Rövid dolgozatom megírásával nem részletes elemzés, csupán az lehet a célom, hogy fölhívjam a figyelmet az új atlasz anyagában rejlő néhány kutatási lehetőségre.

Az új atlasz fő jellemző jegyei a következők: 1. Adataival – jóllehet csak viszonylag ritka kutatópont-hálózattal – lefedi az egész magyar nyelvterületet (A Kárpát-medence magyarok vagy magyarok is lakta részeit és a Csángóföldet). 2. Azonos kérdésekre adott válaszokként elhangzott, nagy mennyiségű, 2008 és 2011 között gyűjtött szinkrón adatok tömegét tartalmazza majd. 3. Az adatokat hangzó formában rögzítették, tehát bármikor kutathatók, és meghatározott változók (elsősorban az adatközlők életkora, neme és a településtípus) szerint vizsgálhatók. 4. Minthogy követéses vizsgálattal készül (a nagyatlasz meghatározott kérdéseit kérdezzük újra a nagyatlasz kiválasztott kutatópontjain), és mivel a nagyatlasz adatait annak idején 1949 és 1960 (az ellenőrző gyűjtéseket is beleértve 1949 és 1964) között gyűjtötték, az új atlaszét pedig 2008 és 2011 között gyűjtjük, a két atlaszgyűjtés között mintegy fél évszázad különbség van. Ez pedig azt jelenti, hogy – különös tekintettel az ezen időszakban lezajlott és a nyelvjárási beszélőket (is) közvetlenül érintő gazdasági, politikai, kulturális változásokra – tág tér kínálkozik a változásvizsgálatokra. Kutatásunknak értelemszerűen tehát nemcsak a magyar nyelvterületet átfogó regionális nyelvi állapotfelmérés a célja, hanem az utóbbi fél évszázad bizonyos regionális szóképzleti, hang- és alaktani, valamint jelentésbeli változásainak a megállapítása, leírása is, különös tekintettel arra, hogy a lexémaszintű változások vizsgálatával a vidék kulturális változásainak egy részét is nyomon követhetjük. 5. Az új atlasz a nagyatlaszhoz képest új feladatokat is vál-

* Készült az MTA–ELTE Geolingvisztikai Kutatócsoport „Új magyar nyelvjárási atlasz” programjának keretében.

lalt: az új, szociolingvisztikai kérdőívvel ugyanis olyan kérdésekre keresünk választ, mint például: mit gondolnak az adatközlők saját nyelvváltozatukról, hogyan viszonyulnak hozzá, mit tartanak helyesnek, milyen köszönésformákkal élnek. (Az új atlaszsal kapcsolatos információkra – beleértve a letölthető kérdőíveket és a gyűjtési útmutatót is – lásd: www.umnya.elte.hu).

2. A jelen tanulmányban az új atlasz szociolingvisztikai kérdőívéből mindössze két témakör kérdéseire adott válaszokat vizsgálok négy határon túli és egy magyarországi kutatópont adatai alapján. Egy szlovákiai (Zsip. szl. Žip; gyűjtő: Csíkány Andrea), egy ukrainai (Salánk, ukr. Salanki; gyűjtő: Zán Adél), két romániai (erdélyi: Gyergyóremete, rom. Remete; gyűjtők: Ambrus Lehel, Schultz Judit; Kobátfalva, rom. Cobătești; gyűjtők: Ambrus Lehel, Bárth János, Pető Szabina, Schultz Judit) és egy magyarországi (Szilsárkány: Rábaköz; gyűjtő: Szabó T. Anikó) kutatópontot választottam ki. Mindegyik településen 10 adatközlőt kérdeztek ki a gyűjtők, érvényes válaszok esetén tehát minimum 50 adattal számolhattam.

Köztudott, hogy a nyelvatlaszgyűjtések kérdőívvel folynak. Ezzel kapcsolatban két észrevételt teszek. Az egyik: a kérdőíves gyűjtés többnyire mintavétel, tudniillik válogatott adatok rögzítése a nyelvhasználat valamely területéről. A mintavétel olyan adatnyerési eljárás, amely lehetővé teszi, hogy a kapott adatok tükrözzék az alapsokaság jellemző jegyeit. Ám egyrészt a legjobb szóban forgó gyűjtések adatai sem tekinthetők általában olyan megbízhatóknak, mint azok, amelyek a spontán beszéd megfigyeléséből vagy rögzítéséből származnak, másrészt nyilvánvaló, hogy a mintavétel vizsgálata nem egyenlő az alapsokaságnak, a vizsgált nyelvi/nyelvhasználati részrendszer egészének a vizsgálatával. A másik: a kérdőíves gyűjtéssel adatközlőink önbevallásos adataira teszünk szert. Ezek az adatok interjúhelyzetben, tehát a produkciót részben befolyásoló módon, nyelvileg is többé-kevésbé viselkedéskényszeres helyzetben születnek, és ezt nem szabad figyelmen kívül hagynunk, különösen akkor, ha szubjektív nyelvi adatokra kérdezzük. Más szavakkal a „kérdőíves adatfelvétel nem a tényleges nyelvhasználatot, hanem a kérdezetteknek a nyelvhasználattal kapcsolatos metaszintű reflexióit tükrözi” (Terestyéni 2003: 314). Mindennek ellenére a kérdőíves eljárás a társadalomtudományokban nélkülözhetetlen, mélyfúrásos vizsgálatokban azonban a spontán nyelvhasználat részt vevő megfigyelésével kiegészítendő anyaggyűjtési módszer.

3. Az egyik most vizsgálandó témakör a **köszönésformák**. A tiszteletadás nyelvi formái az emberi viselkedéskultúra szerves részei, és mint ilyenek természetesen nemcsak a művelődéstörténetnek, hanem a társadalom és a nyelvhasználat összefüggését vizsgáló szociolingvisztikának is gyakori kutatási témáját jelentik. A nyelvi tiszteletadással összefüggő ismeretek nyelvi közléstudásunknak, az úgynevezett kommunikációs kompetenciának a részei, és mint ilyenek pragmatikai szempontból kitüntetetten fontosak. Amikor a köszönésformákat nyelvföldrajzi megközelítéssel, tehát területi dimenziójukban vizsgáljuk, akkor azt tesszük, hogy a nyelvi tiszteletadás formáinak a vizsgálatával szociokulturális szokásokat térképezünk föl – és ezt szó szerint is érthetjük, ha a kutatási eredményeket térképes formában (is) megjelenítjük (ahogy tesszük a különböző típusú nyelvatlaszokban). Az új magyar nyelvjárás atlaszba azért vettük be bizonyos köszönésformák regionális elterjedtségének és használati körének a fölmérését, hogy képet alkot-

hassunk arról az ezredforduló körüli és a nyelvhasználat eme tartományát is érintő változásról, amely a most zajló nagy gazdasági, politikai és kulturális átalakulások következtében a viselkedéskultúrát sem hagyja érintetlenül. Minthogy pedig az ebből a szempontból hagyományőrzőbb falusi közösségek is részesei a szóban forgó folyamatnak, sürgetőnek látszott – inkább előbb, mint utóbb – elvégezni ezt a fölmérést. Mert ma még él az a nemzedék, amelyik a hagyományos népi kultúrát saját tapasztalatokból ismeri, módunk van tehát megállapítani, mi van meg még a régeből, és mi hogyan terjedt el és terjed az újból, lehetőségünk van tehát szubkulturális sajátosságok föltérképezésére is – a köszönésformák területén.

1988-ban a Magyar Közvéleménykutató Intézet és a Nyelvtudományi Intézet közös kutatásában megvizsgálták bizonyos köszönési formák elterjedtségét is az életkor, a nem, az iskolázottság és a lakóhely típusa szerint a magyar(országi) lakosság körében (Kontra 1993: 244). Érdekes összehasonlítani a két listát (az új atlasz adatainak gyűjtésekor több köszönésformára kérdeztünk rá; a többlet: a) *áldás, békesség*, b) *csókolom*, c) *dicsértessék a Jézus Krisztus*, d) *erős vár a mi Istenünk*, e) *szervusz*). Megemlítek egy részleges összehasonlítási lehetőséget is. 1996-ban az ELTE Magyar Nyelvtudományi Doktori Iskolájában indult egy kutatási program a magyar nyelvterület köszönés- és megszólításformáinak a vizsgálatára (Kiss 2003). Minthogy azonban fölmérésünkkel a 10–14 éves korosztály tagjait (a felső tagozatos diákságot) céloztuk meg, ezt az anyagot egybevető vizsgálatokra – az adatközlők életkori korlátozottsága miatt – csak korlátozott mértékben használhatjuk.

A vizsgált öt kutatóponton az adatok összesítése után a következő gyakorisági lista állt össze (az 1988-as adatok gyakorisági sorrendjében közlöm az egyes köszönésformákat, megadva – az 1. kivételével – kerekített százalékszámukat is):

Gyakorisági csoport	Köszönésforma	1998-as adatok	2009-es adatok
I. 100–99%	<i>jó napot kívánok</i>	99,6%	100%
II. 86–52%	<i>szervusz</i>	–	86%
	<i>szia</i>	83%	72%
	<i>csókolom</i>	–	78%
	<i>szevasz</i>	75%	58%
	<i>kezet csókolom</i>	60%	46%
III. 46–32%	<i>dicsértessék</i>	–	52%
	<i>heló</i>	20%	24%
	<i>adjon isten!</i>	37%	56%
	<i>erőt, egészségét</i>	34%	58%
	<i>tiszteletem</i>	33%	26%
IV. 14–8%	<i>áldás, békesség</i>	–	32%
	<i>csaó</i>	9%	14%
	<i>szióka</i>	9%	12%
	<i>erős vár</i>	–	12%
	<i>cső</i>	8%	10%

Az összesítés szerint egyetlen általánosan használt köszönésforma van a vizsgált kutatópontokon, a *jó napot (kívánok)*. A használat gyakoriságának két fő típusát (gyakori : ritka) tekintve nincs számottevő különbség az 1988-as és a 2009-es önbevallásos adatok szerint. A falvakra értelemszerűen nagyobb mértékben jellemző, hogy a lakosaikat többnyire szorosabb ismeretségi szálak kötik össze, hogy az „üzleti” jellegű kapcsolat jóval ritkább, hogy gyakoribbak az erős személyközi kötésekkel és érzelmileg is motivált interakciók, tehát a közvetlen, nem semleges köszönési stílus választása gyakoribb, mint városi és urbanizált környezetben (vö. Terestyéni 2003: 319). Néhány megjegyzés az új atlasz adatai alapján. Szinte kizárólag fiatalok használják a következőket: *heló, csaó, cső, szioka*, többnyire csak egymás között. A felnőttek legfeljebb kivételesen, a kevés megjegyzés szerint akkor is csak az unoka/unokák „kedvéért”. Az egyik salánki adatközlő a *sziokáról* ezt mondta: „ez már nagyon pesties”. Ezek a köszönésformák a fiatalok nyelvhasználatából kerülnek a felnőttekébe. Az *erőt, egészséget* előkelő helyen áll ugyan, ám viszonylag ritka alkalmakhoz kötődik: köszöntéseket, beteglátogatásokat és tornaórákat nevesítettek használati szintéreként. A felekezeti köszönések használata bizonyos egyházi alkalmakhoz, illetőleg a lelkész jelenlétéhez kötődik az adatok szerint. Ahol felekezeti vegyes a lakosság, ott a felnőttek többnyire a felekezeti szokásos köszönésformával köszönnek a másik felekezet papjának (az egyik erdélyi faluban például a reformátusok katolikus köszönésformával köszöntik a plébánost). Az *adjon isten!* nem felekezethez és nem is egyházi alkalmakhoz kötődő, a felnőttek, az idősebbek egymás közötti érintkezésében ma is gyakori köszönésforma.

4. A másik témakör az **adatközlőknek** a saját nyelvváltozatukkal, nyelvhasználatukkal kapcsolatos vélekedése, **metanyelvi ismeretei**. Ezt azért szükséges vizsgálni, mert a nyelvjárássok használatát nagyban befolyásolja, hogyan viszonyulnak hozzájuk a beszélők. Ezek a kérdések kisebbségi körülmények között különösen fontosak, mert az elsődleges anyanyelvváltozathoz való (tudati-érzelmi) viszonyulás az anyanyelvmegtartás szempontjából döntő tényező is lehet. Ezért kisebbségi viszonyok között a nyelvjárási nyelvhasználat bármely formában történő stigmatizálása az említett szempontból igencsak káros. Magyarországon pedig azért, mert akadályozza az egészséges anyanyelvtudat kialakulását (a köznyelv és a nyelvjárás konfliktusba keverésével), illetőleg mert a megbélyegzés miatt a regionális nyelvhasználatú ember nemcsak otthoni nyelvvel kerül(het) negatív viszonyba, hanem mindazzal, ami e nyelv(változat) mögött van (és ennek személyiségromboló hatása különösen nemkívánatos).

A következő tizenegy kérdésre adott válaszokat tekintettem át (zárójelben a voksok száma): 1. Tetszik-e magának/maguknak az itteni, helyi beszédmód? (Igen: 42). Az egyik határon túli adatközlő azt mondta, hogy neki a magyarországi nyelvhasználat tetszik, nem faluja tájszólása. Öt magyarországi pedig saját nyelvjárását megszokottnak, semlegesnek nevezte. 2. Beszélnek-e itt, ezen a településen tájszólásban? (Igen: 46). 3. Volt-e olyan helyzetben, amikor röstellte, szégyellte itthoni beszédmódját? (Nem: 28). 4. Sajnálná, ha megszűnne településükön a nyelvjárási beszédmód? (Igen: 44). 5. Van-e különbség ezen a településen az idősebbek és a fiatalabbak beszéde között? (Van: 45). 6. Itthon/otthon, családi körben a helyi szokás szerint beszélnek, vagy ahogy a televízióban meg a rádióban

hallják? (A helyi szokás szerint: 42). 7. Ugyanúgy beszél városban vagy hivatalos helyen is, mint itthon/otthon családi körben? (Ugyanúgy: 43). 8. Kik beszélnek a régi tájszólást a településen: csak az öregek vagy a fiatalok is? (A fiatalok is: 32). A Zala megyei Kerkakutason az adatközlők csupán 37%-a szerint a fiatalok is (Gyuriczáné Bazsika 2009: 134), Szilsárkányban viszont egyöntetű vélemény szerint csak az öregek beszélnek nyelvjárásban. 9. Mit gondol, megmarad itt a nyelvjárási beszédmód a jövőben is? (Igen: 41). Az említett zalai faluban pesszimistábbak az adatközlők: 33%-ban válaszoltak igennel, 18%-ban pedig talánnal (i. m. 135). 10. Szebben beszélnek itt, mint a szomszéd településeken? (Igen: 28). Az igenlő válaszok sorrendje: Salánk (100), Gyergyóremete (80), Kobátfalva (60), Zsip (50), Szilsárkány (40). 11. Tud-e a magyaron kívül más nyelven is? 12 adatközlő válaszolt nemmel: 8 magyarországi, 4 székelyföldi, heten pedig így: csak keveset. Tudott nyelvként a mindenkori államnyelvet nevezték meg (szlovák, ukrán és román), illetőleg a felvidéki adatközlők egy része az orosz és az ukránt, a kárpátaljaiak egy része az ukránon kívül az orosz, egy pedig az angolt nevezte meg. A magyarországi és nem magyarországi adatközlők válaszai között nyilvánvalóan ebben a tekintetben lesznek a legnagyobb különbségek (magyarországi adatközlők körében a német és az angol nyelvismeretet említették meg). A kisebbségi magyarok ugyanis általában tudnak (és egyre inkább tudnak), a magyarországiak az esetek nagy részében nem tudnak idegen nyelven. Ez a tény lehetőséget kínál majd annak vizsgálatára, hogy a kétnyelvűség viszonyai között élők körében igazolhatóan nagyobb fokú-e a metanyelvi tudatosság, mint az egynyelvűek körében. Illetőleg – mert regionális nyelvhasználatú adatközlőkről van szó – érdemes vizsgálni azt is, vajon a kettősnyelvűség mennyiben és mennyire segíti a metanyelvi tudatosság kialakulását. Egyáltalán: az új atlasz szociolingvisztikai adatai lehetőséget adnak a kisebbségi és a magyarországi magyar anyanyelvű adatközlők közötti, eltérő nyelvkörnyezeti adottságokból következő és a metanyelvi tudatosság szintjén esetleg jelentkező különbségek vizsgálatára.

Kiss Jenő

akadémikus, egyetemi tanár
ELTE BTK
Magyar Nyelvtudományi
és Finnugor Intézet

SUMMARY

Kiss, Jenő

A preview of sociolinguistic lessons to be drawn from the New Hungarian Dialect Atlas

The author surveys data collected in reply to certain sociolinguistic questions raised in the questionnaires on which the forthcoming New Hungarian Dialect Atlas will be based. In particular, he analyses the forms of greeting that the subjects used and the attitudes towards their own dialects that they revealed. The corpus is made up by data collected in 2009 from Hungarian speakers of a data collection site in Hungary, two in Slovakia, one in the Ukraine, and two in Romania. The statistical presentation is followed by a general discussion.

Keywords: dialect atlas, forms of greeting, metalanguage skills, interdialectal investigation